

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СТАНУ ҐРУНТІВ, ПОШКОДЖЕНИХ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

LEGAL PROVISION OF THE RESTORATION OF THE ENVIRONMENTAL STATUS OF LANDS DAMAGED AS A RESULT OF MILITARY ACTIONS

Бредіхіна В.Л., к.ю.н.,

доцентка кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Павлова Д.Р., студентка IV курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню впливу воєнних дій на екологічний стан земель та ґрунтів та визначенню шляхів і способів їх відновлення. У роботі досліджено, що воєнні дії шкодять ґрунтовому покриву через механічний, хімічний, біологічний вплив та за рахунок забруднення. Внаслідок цього землі піддаються забрудненню важкими металами, нафтопродуктами, вибуховими речовинами, руйнуванню структури ґрунту та знищенню рослинності, що призводить до неможливості використання земельних ділянок за їх призначенням. Як наявний приклад було взято територію Вільхівської громади Харківської області й оцінено масштабність впливу на стан земельних ресурсів за рахунок використання статистичних даних показників вмісту забруднюючих речовин у ґрунтах. На підставі чого розглянуто поточний стан земель, де велись активні бойові дії, досліджено показники металів та інших шкідливих сполук, які містять в собі ґрунти. Висвітлюється проблема відновлення земель, саме тому у статті розглянуто доктринальне розуміння поняття «відновлення ґрунтів», встановлено різні погляди вчених на його сутність. Також в рамках статті проаналізовано законодавчо закріплені види відновлення земель, зокрема консервація, рекультивация та меліорація. Визначено їх позитивні аспекти та зазначено недоліки щодо їхнього застосування або можливі перешкоди щодо їх впровадження під час дії воєнного стану. Зокрема, в процесі дослідження було розглянуто проблему мінування, яке перешкоджає застосуванню будь-якого заходу відновлення і завдає прямої шкоди ґрунту. Проаналізовано деякі з державних заходів щодо запровадження та регулювання розмінування, підкреслена актуальність даного проблемного питання. Разом з тим досліджено існуючі програми, стратегії та запропоновано можливе внесення змін до законодавчих актів, які дотичні до процесу відновлення екологічного стану землі, можливості та перспективи їх запровадження. Підтримується раніше висловлена наукова думка щодо розробки та прийняття окремого закону, який би згрупував всі види відновлення ґрунтів та визначив їх особливості щодо різних категорій земель, зокрема в умовах післявоєнного відновлення. Запропоновано шляхи удосконалення системи правового регулювання відновлення земель та їх ґрунтів, порушених внаслідок воєнних дій. Розглянуто позитивні аспекти щодо їх реалізації, зважаючи на технічну складність, довготривалість та фінансову ресурсоемісність самого процесу відновлення. Водночас підтверджується його необхідність для забезпечення екологічної та продовольчої безпеки населення нашої країни.

Ключові слова: ґрунти, воєнні дії, екологічний стан земель, відновлення земель, екологічна безпека, правова охорона земель.

The article is devoted to the study of the impact of military actions on the ecological state of lands and soils and the determination of ways and means of their restoration. In the work, it was investigated that military actions harm the soil cover due to mechanical, chemical, biological influence and due to pollution. As a result, the land is subject to contamination by heavy metals, oil products, explosives, the destruction of the soil structure and the destruction of vegetation, which leads to the impossibility of using land plots for their intended purpose. As an existing example, the territory of the Vilkhiv district of the Kharkiv region was taken and the scale of the impact on the state of land resources was assessed by using statistical data on the indicators of the content of pollutants in the soil. On the basis of which, the current state of the lands where active hostilities were fought was considered, the indicators of metals and other harmful compounds contained in the soil were studied. The problem of land restoration is highlighted, that is why the article examines the doctrinal understanding of the concept of "soil restoration", establishes different views of scientists on its essence. The article also analyzes legally established types of land restoration, in particular conservation, reclamation and land reclamation. Their positive aspects are identified and shortcomings regarding their application or possible obstacles to their implementation during martial law are indicated. In particular, during the research, the problem of mining was considered, which prevents the application of any recovery measure and causes direct damage to the soil. Some of the state measures regarding the introduction and regulation of demining are analyzed, the relevance of this problematic issue is emphasized. At the same time, the existing programs and strategies were investigated and possible amendments to the legislative acts related to the process of restoration of the ecological state of the land, possibilities and prospects of their introduction were proposed. The previously expressed scientific opinion regarding the development and adoption of a separate law is supported, which would group all types of soil restoration and determine their features in relation to different categories of land, in particular, in the conditions of post-war restoration. Ways of improving the system of legal regulation of restoration of lands and their soils disturbed as a result of military actions are proposed. The positive aspects of their implementation are considered, taking into account the technical complexity, long-term and financial resource-intensiveness of the restoration process itself. At the same time, its necessity to ensure ecological and food security of the population of our country is confirmed.

Key words: soils, military operations, ecological condition of lands, restoration of lands, ecological safety, legal protection of lands.

Вступ. Землі України з їх ґрунтами посідають провідне місце серед природних ресурсів країни, оскільки наша держава входить у топ-3 країн Європи щодо вирощування та експорту аграрної продукції та володіє 8% світового запасу чорноземів, які визнані одними з найродючіших ґрунтів світу. Саме тому питання щодо відновлення та збереження їх екологічного стану є надважливими. З початку війни природне середовище України зазнає катастрофічних втрат та величезних ушкоджень. Не є виключенням і ґрунти. Вибухи, заміновані території, пожежі спричинені обстрілами, застосування різних видів зброї, руйнування промислових підприємств знищують цілі екосистеми, об'єкти природно-заповідного фонду України, забрудню-

ють викидами атмосферне повітря, поверхневі і підземні води та ґрунти. Зокрема, за даними Державної екологічної інспекції, за перші місяці повномасштабного вторгнення військова агресія Росії завдала збитків землі та ґрунтам нашої країни на суму близько 80,5 мільярдів гривень. Воєнний вплив на стан сільськогосподарських, лісогосподарських земель та їх ґрунтового покриву завдає шкоди всьому природно-ресурсному потенціалу країни, створює загрозу екологічній та продовольчій безпеці та фактично унеможливує розвиток аграрного сектору економіки України. Враховуючи все зазначене, постає питання важливості законодавчого врегулювання заходів відновлення землі та розроблення стратегічних планів та програм для

повернення ґрунтів хоча б у близький до передвоєнного екологічний стан.

Мета дослідження першочергово полягає в аналізі законодавчого регулювання відновлення ґрунтів, постраждалих від війни, опрацюванні відповідних програм і стратегій, що визначають можливі шляхи вирішення зазначених питань. Для цього необхідно встановити види впливу воєнних дій на ґрунтовий покрив; використовуючи статистичні дані, розглянути наслідки їх шкідливого впливу; визначити основні заходи відновлення земель, які запропоновані чинними нормативно-правовими актами; розглянути можливості вдосконалення законодавства, що регулює механізм відновлення ґрунтів.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання шкідливого антропогенного впливу на ґрунти різних категорій земель, його наслідки та заходи щодо охорони та відновлення їх екологічного стану досліджувались багатьма вченими та фахівцями у галузі сільськогосподарської науки, а також у сфері земельного, аграрного та екологічного права, зокрема такими, як: Г. В. Анісімова, С. А. Балюк, Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, О. В. Донець, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, А. В. Кучер, Т. В. Лісова, В. Л. Мунтян, З. П. Паньків, В. Б. Соловей, М. О. Солоха, Л. Сорокіна, С. В. Хомінець, С. Чумаченко, С. В. Шарапова, М. В. Шульга та інші. Науковцями всебічно проаналізовані проблеми підвищення продуктивності та відновлення сільськогосподарських земель, визначені заходи відтворення та підвищення родючості ґрунтів земель лісгосподарського призначення, їх правової охорони й запропоновані шляхи удосконалення законодавства щодо ефективного врегулювання цих питань. Втім, курс на євроінтеграцію та одночасні воєнні дії на території нашої країни поставили перед правовою наукою нові виклики, що потребують осмислення, правового аналізу та впровадження нових ідей у чинне законодавство.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати дослідження з того, що вчені визначають безліч видів впливу на ґрунти через воєнні дії, які відображають характерні наслідки руйнування ґрунтового покриву. Зокрема, механічний вид впливу здійснюється через обстріли, мінування, підриз снарядів, військові операції, риття окопних ям та інше. Зазначені дії призводять до зсувів та руйнування ґрунтового покриву, появи ерозії та загалом зміни його структури. Іншим видом впливу є хімічний, що виникає внаслідок речовин, які містяться в боєприпасах; знищення (пошкодження) промислових об'єктів, які використовують шкідливі речовини, що необхідні для їх діяльності, та здійснюють викиди. Все це призводить до забруднення ґрунтів нафтопродуктами, металами, втрату поживних елементів, засолення ґрунтів та ін. Ще одним видом є біологічний вплив, що передбачає псування біохімічної активності ґрунту, підвищення його токсичності, зміни в структурі ґрунтової біоти агрономічно корисних угруповань, а також погіршення санітарного стану. Також виділяють засмічення ґрунтових покривів, погіршення фізичних властивостей ґрунтів, руйнування дренажних систем, які забезпечують дотримання необхідного рівня ґрунтових вод, що призводить до підтоплення або затоплення земель, а відповідно і погіршення їх родючості [1, с. 10–11].

Для розуміння масштабності та серйозності впливу війни на ґрунти, варто звернутися до дослідження Всеукраїнської Асоціації ОТГ з ГО «Екодія» на базі платформ «Безпека: Екологія» та «Сільський розвиток: Земельні відносини», яке було представлено у формі інформаційного вебінару. В ньому детально розглянуто та проаналізовано види впливу на землі воєнних дій, оцінено та досліджено ступінь пошкодження на регіональному та місцевих рівнях, а також запропоновані заходи відновлення екологічного стану ґрунтів [2].

Зокрема, дослідити наслідки впливу воєнних дій вдалося на території Вільхівської громади Харківської

області. Дана територія певний час перебувала під окупацією та постраждала від активних бойових дій. У громаді відбувалися пожежі, розриви боєприпасів, ураження РСЗВ, переміщення техніки, будівництва укріплень та риття окопних ям. Врахування цих факторів та особливості ведення війни застосовувалися для тестування підходів до методики вивчення факторів та наслідків пошкодження земель. Під час дослідження науковці використовували різні методи, зокрема ідентифікацію структури угідь, розгляд фотознімків з космосу, збір та організацію вихідних геопросторових даних та інші. На підставі цих методів та аналізу отриманих даних, вдалося встановити, що ґрунти містять високі показники свинцю та міді, які виділяються під час розриву артилерійських снарядів. Самі метали, в даному випадку, слугують індикаторами воєнно-техногенного навантаження, а їх вміст на території громади значно перевищує рівень гранично допустимої концентрації. До прикладу, порівнюючи у зазначеному регіоні показники за фоновим значенням важких металів і окремих мікроелементів до початку воєнних дій і після, у точках відбору зразків, рівень кадмію збільшився в 5,6–17 разів; міді – в 6,4 і 3–5 разів; цинку – в 1,43–2,6 раз, також спостерігається підвищений вміст свинцю, хрому, нікелю, марганцю. Враховуючи зазначені показники, ґрунтовий покрив території Вільхівської громади Харківської області та інших земель, що зазнали воєнного впливу, має надзвичайно складний екологічний стан [2, с. 19].

Спираючись на аналіз воєнно-техногенного впливу, слід розглянути вже існуючі практики відновлення ґрунтів. Зокрема, в своїй праці Паньків З.П., визначив, що суть відновлення ґрунтів полягає в здатності відновити продуктивні та екологічні властивості, після призупинення дії деградації або часткового чи повного відновлення морфологічних особливостей, фізико-хімічних властивостей та екологічних функцій за рахунок природних ґрунтово-ворних перетворень або рекультивациі [3, с. 92]. Звертаючись до монографії Т. В. Лісової, можемо знайти правовий підхід до визначення відновлення ґрунтів, яке розглядається авторкою як законодавчо визначена система заходів, які направлені на повернення землям їх первісного стану, який був порушений під дією антропогенних або природних (стихійних) чинників, здатності виконувати ними певні функції, спираючись на їх основне цільове призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення відновлюючих заходів деградованих, малопродуктивних та пошкоджених земель [4, с. 69–70]. Як вважає Н. С. Гавриш, відновлення та підвищення родючості ґрунтів є однією зі складових охорони земель [5, с. 101]. Продовжуючи цю думку та досліджуючи організаційно-правові заходи відтворення ґрунтів на землях лісгосподарського призначення, Г. В. Анісімова, В. В. Шеховцов та О. В. Донець зазначають, що відтворення ґрунтів може бути складовою частиною охорони та підвищення продуктивності не тільки безпосередньо земель певної категорії, а й охорони та відтворення природного об'єкту в цілому (наприклад, лісу) [6, с. 51].

Серед найпоширеніших заходів відновлення пошкоджених ґрунтів внаслідок воєнних дій можна виділити: консервацію, рекультивацию, меліорацію. Консервація передбачає часткове або повне припинення застосування земельної ділянки у господарських цілях на певний період часу, бо саме її використання є екологічно та економічно неефективним. Відповідно до ст. 172 Земельного Кодексу України консервація деградованих і малопродуктивних земель здійснюється шляхом припинення чи обмеження їх господарського використання на визначений термін, а також залуження, заліснення або ренатуралізації [7]. Враховуючи нормативне визначення даного поняття, за рахунок обмеження користування такими ділянками та залуження, заліснення або ренатуралізації вдається відновити родючі властивості ґрунту.

Рекультивация земель полягає у перетворенні забруднених земель у такі, що придатні для використання, за рахунок нормалізації ґрунтового покриву та усунення хімічного впливу на рослини. Вибір технології рекультиваци значною мірою залежить від характеру та ступеня забруднення, цільового призначення або використання ділянки, що відновлюється, а також від наявності результативних та економічно ефективних технологій. Земельний Кодекс України (ст. 166) визначає рекультивацию як сукупність організаційних, технічних і біотехнологічних заходів, задля відновлення ґрунтового покриву, поліпшення стану та продуктивності порушених земель [7]. Запровадження зазначених заходів сприяє відновленню екологічного стану, близького до первісного, зокрема, і поліпшення показників орного шару ґрунту. Але слід врахувати і недоліки проведення рекультиваци, адже вона є доволі складним і дорого вартісним способом відновлення ґрунтів. Тому при застосуванні такого способу потрібно зважати на особливості певної земельної ділянки та обирати компромісне рішення із врахуванням як всіх проблемних моментів, так і переваг, застосувавши необхідний ефективний вид рекультиваци для відповідної ділянки.

Що стосується меліорації, то здійснення такого заходу відновлення регулюється Законом України «Про меліорацію земель», згідно зі ст. 1 якого, меліорація земель передбачає сукупність гідротехнічних, культуртехнічних, хімічних, агротехнічних, агролісотехнічних, інших меліоративних заходів, які здійснюються для регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості і формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь [8]. За допомогою різних видів меліорації вдається поліпшити фізико-хімічний, хімічний склад ґрунтів та агрофізичні властивості кореневмісного шару ґрунту, захистити землі за рахунок лісомеліоративних систем та інше.

У 2019 році Кабінетом Міністрів України була схвалена Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року [9]. Для реалізації та правового визначення даної стратегії у 2022 році був прийнятий Закон України «Про організації водокористувачів та стимулювання гідротехнічної меліорації земель», що забезпечив аграріям можливість об'єднуватись в організації водокористувачів та меліоративними системами нижнього рівня для спільного розвитку. Воєнні дії значно вплинули на впровадження даної стратегії, зокрема підлив Каховської дамби привів до руйнування меліоративної інфраструктури та значного зменшення зрошуваних площ. Меліоративні технології мінімізують втрати води та сприятимуть покращенню екосистем.

Будь-яке запровадження відновлювальних заходів потребує їх нормативного закріплення, тому погоджуючись із думкою Т. В. Лісової, підтримуємо ідею про нагальну потребу в розробленні та впровадженні Закону України «Про відновлення земель», за рахунок якого вдалось би згрупувати всі види відновлення та визначити їх особливості щодо різних категорій земель [4, с. 332]. За допомогою зазначеного закону вдалось би врегулювати порядок застосування всіх перелічених заходів та покласти обов'язок на землекористувачів щодо їх забезпечення і стимулювання до покращення ґрунтів. Втім, необхідно зважати на сучасні умови, в яких опинилась Україна. Війна, окупація певних територій, масштабне знищення ґрунтового покриву, небезпека постійних обстрілів не дають можливостей на сьогоднішній день застосовувати в повній мірі всі види і заходи відновлення земель і ґрунтів. Але це не означає, що треба зупинити пошуки оптимальних шляхів повернення екологічного стану цих природних і таких важливих для економіки країни ресурсів.

У матеріалах робочої групи «Екологічна безпека» Національної ради з відновлення України від наслідків війни був розроблений Проект Плану відновлення України від

6 липня 2022 року. За напрямом «Збалансованого використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених можливостей» пропонується, за рахунок консервації земельних ділянок зменшити деградацію ґрунтів та вирішити проблему опустелювання на ділянках, що підверглись воєнному впливу. Для відтворення природних властивостей ґрунтів та збереження земель і приведення їх до безпечного екологічного стану, пропонується запровадити та вдосконалити нормативно-правові акти щодо заходів відновлення агроекологічних функцій ґрунтів та продуктивності агроекосистем. У матеріалах передбачалося здійснити нормативно-правове забезпечення, за рахунок прийняття таких актів: Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення лінійних та інших агролісомеліоративних насаджень» Закону України «Про спрощення процедури консервації земель», завдяки чому вдалось би вдосконалити законодавство про консервацію земель, оскільки сучасна нормативно-правова база значно ускладнює проведення такого заходу відновлення. На даний момент зазначені закони не прийняті Верховною Радою України та не входять до числа законопроектів, тому питання про впровадження зазначених актів, для забезпечення програми відновлення, залишається актуальним [10]. Окрім цього, реалізація плану передбачає дотримання Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, яку було затверджено розпорядженням КМУ від 19 січня 2022 року. Цільова програма впроваджується на строк до 2032 року та забезпечує моніторинг земель і якості ґрунтів, захист земель від шкідливого антропогенного впливу, а також відтворення і підвищення родючості ґрунтів [11]. До того ж, як було зазначено раніше, вагомою проблемою запровадження заходів відновлення є недостатнє фінансування. Тому в зазначеній програмі пропонується і джерела їх фінансування, зокрема Національний фонд відновлення, Державний бюджет, місцеві бюджети, кошти власників і користувачів земельних ділянок, кошти спонсорів [10].

Також у зазначених матеріалах піднімається проблема мінування, яка ускладнює, а часто й унеможливає будь-який захід відновлення. Через повномасштабне вторгнення Україна стала однією з найбільш забруднених країн світу вибухонебезпечними предметами. Мінування становить величезну небезпеку для багатьох складників навколишнього середовища і представляє потенційну загрозу для самого існування та органічного різноманіття ґрунтів. Оскільки після розриву міни відбувається порушення ґрунтового покриву, безпосередньо забруднення важкими металами ґрунту і як наслідок, через небезпечний склад ґрунту, слідує неможливість використання пошкоджених земель за їх цільовим призначенням. На підставі аналізу нормативно-правових актів, виданих органами державної влади, можемо констатувати, що на пошкоджених територіях впроваджуються заходи регулювання розмінування. Зокрема, весною 2024 року на підставі оновлення Кабінетом Міністрів України «Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для компенсацій витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення», передбачається відшкодування 80% коштів, витрачених на розмінування фермерських угідь [12]. Таким чином, актуалізується проблема зачищення земель від вибухонебезпечних предметів, інших небезпечних речовин і матеріалів та запроваджуються програми щодо їх охорони та відновлення.

Отже, запровадженню та застосуванню будь-якого заходу відновлення ґрунтів буде передувати розмінування територій та знешкодження боєприпасів. Оскільки, щодо забруднених вибухонебезпечними предметами земель рекультивацию, консервацію, меліорацію та інші способи відновлення застосувати поки що просто неможливо, саме тому першочергово має бути здійснено розмінування. Лише

після завершення цих процесів вдасться відновити родючий стан ґрунту та забезпечити використання земель за їх цільовим призначенням. Про це також наголошувалося в дослідженні Всеукраїнської Асоціації ОТГ з ГО «Екодія» на базі платформ «Безпека: Екологія» та «Сільський розвиток: Земельні відносини» та в наукових джерелах.

Висновок. Таким чином, існує нагальна потреба у покращенні правового регулювання відновлення земель у воєнний і післявоєнний час. Внаслідок війни ґрунти піддаються різним видам впливу, зокрема механічному, хімічному, біологічному, а також їх засміченню, на підставі чого відбуваються зсуви та руйнування ґрунтового покриву, появи ерозії, підвищення токсичності забрудненню шкідливими елементами та втрата родючості ґрунтів. Все це призводить до неможливості використання землі за її призначенням, саме тому необхідна активізація програм

щодо можливої протидії такому впливу та застосування підготовчих заходів для відновлення стану ґрунтів. Першочерговим повинно стати розмінування території, задля можливості проведення рекультивациі, консервації, меліорації та інших заходів відновлення ґрунтового покриву. За рахунок чого вдасться відновити екологічний стан, родючість, поліпшити показники орного шару ґрунту, а також покращення його хімічних та фізичних властивостей. Всі зазначені заходи потребують законодавчого врегулювання, тому за рахунок прийняття нових нормативно-правових актів або внесення змін до вже чинних це допоможе покращити та систематизувати сферу відновлення земель, а відповідно і ґрунтів. Саме тому доцільно звернути увагу на зазначені в статті дослідження, та за врахування пропозицій і програм, вдосконалити та вирішити проблему відновлення ґрунтів зруйнованих внаслідок воєнних дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балюк С.А., Кучер А.В., Солоха М.О., Соловей В.Б. Оцінювання впливу збройної агресії РФ на ґрунтовий покрив України. *Український географічний журнал*. 2024. № 1(125). С. 7–18.
2. Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу / О. Голубцов, Л. Сорокіна, А. Сплодитель, С. Чумаченко. Київ: ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 32 с. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>.
3. Паньків З. П. Ґрунтові ресурси: значення та функції. *Вісник Одеського національного університету*. Серія «Географічні та геологічні науки». 2015. Вип. 2. С. 92.
4. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: моногр. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.
5. Гавриш Н.С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип.92. С. 100-104.
6. Анісімова Г.В., Шеховцов В.В., Донець О.В. Організаційно-правові заходи відтворення та підвищення родючості ґрунтів і продуктивності земель лісогосподарського призначення в умовах євроінтеграційних процесів. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 45–60.
7. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 16.10.2024).
8. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
9. Про схвалення Стратегії зрощення та дренажу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 р. № 688-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D1%80#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
10. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека»: план відновлення України: проект/ Національна рада з відновлення України від наслідків війни від липня 2022 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>.
11. Концепція Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.10.2024).
12. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення компенсації витрат за гуманітарне розмінування земель сільськогосподарського призначення: постанова Кабінету Міністрів України від 12 березня 2024 р. № 284. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2024).